

Závěrečná zpráva za r. 2008

Konzervátorské metody prováděné in situ BcA. Jana Dvořáková

Na jaře 2008 byl proveden průzkum sbírky perských rukopisů z fondů NK ČR. Sbíрка perských rukopisů čítá 150 kusů a z hlediska obsahu je velmi rozmanitá. Převážnou většinu však tvoří poezie. Vedle nejznámějších autorů zde nalezneme také ty, kteří se nevyskytují v běžných přehledech perské literatury. Sbíрка obsahuje výběry perské poezie, literární biografie a listy známých autorů. Objevíme zde mystickou literaturu, naučnou prózu; několika svazky je zastoupena filozofie, logika, geologie a geomantika. Najdeme zde větší počet historiografických děl a několik astronomických a lékařských pojednání. Nechybějí ani svazky s náboženskou tematikou. Nejstarší rukopis pochází z r. 792 islámského letopočtu (tj. r. 1413), nejmladší z 1. pol. 20. století. V r. 2000 vydala NK ČR knihu Michala Fárka *Perské rukopisy v Národní knihovně České republiky*, Praha (přílohou knihy je katalog perských rukopisů na CD-R). Katalog je dostupný také on-line na <http://digit.nkp.cz/samples/Persiana/index.htm>

Z celkového počtu 150 svazků pocházejí 3 kusy ze 14. století, 3 kusy z 15. století a 24 kusy z 16. století. Ostatní knihy jsou mladší.

Při průzkumu byly popisovány základní charakteristiky jako popis knižní vazby (typ vazby, použité materiály), popis knižního bloku (iluminace, zlacení, barvené listy), poškození vazby a bloku. V následující tabulce jsou shrnuty výsledky průzkumu.

Přehled typů vazeb		Přehled fyzického stavu knih	
typ vazby		stav/návrh restaurování	
celokožená	87	dobrý stav	41
polokožená	40	ambulantní	32
pergamenová	0	malé rest.	20
plátěná	2	střední rest.	21
poloplátěná	4	kompletní rest.	25
papírová	2	opravit/dodělat vazbu	7
sešit bez vazby	0	rest. v bloku	0
knih bez vazby	6	zkontrolovat plísně	3
malovaná lakovaná	6	jiné	2

Z udaných čísel vyplývá, že většina knih byla vázána v celokoženou či polokoženou vazbu (několik knih bylo opatřeno evropskou vazbou nebo se jednalo o pozdější převazbu). Zajímavostí jsou malované lakované vazby (v našich sbírkách 6 kusů), které jsou specifické pro perskou oblast (viz níže).

Knihy jsou celkově v dobrém stavu. Několik knih by bylo potřeba kompletně opravit. Oproti sbírce tureckých rukopisů (průzkum vykonán v r. 2007) se méně setkáváme s korozí zlatých rámečků.

Na základě průzkumu tureckých a perských rukopisů byly na restaurování vybrány dva exempláře. Jedná se o turecký rukopis sign. XVIII A 199 a perský rukopis sign. XVIII B 113.

1. Na tomto místě bych chtěla objasnit **strukturu islámských vazeb**, způsob šití knižního bloku, nasazení a výzdobu desek.

1.1. Islámský papír

Na konci 19. století se v odborných kruzích vedly bouřivé diskuse o tom, zda Arabové používali při výrobě jejich papíru bavlněné hadry či jiný druh vláken. Na základě těchto diskuzí vznikla série článků od pánů C.-M. Briqueta (působil v Ženevě), J. Wiesnera a J. von Karabacka, kteří pracovali ve Vídni. Během dvou let publikovali své články. Text Josepha von Karabacka, na který se většina současných odborníků zabývajících se nějakým způsobem touto tematikou, byl poprvé vydán pod titulem *Das Arabische Papier* v r. 1887 v *Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer 2/3*, Vídeň. tento tolikrát citovaný článek v r. 2001 přeložili Don Baker a Suzy Dittmar pod názvem *Arab Paper*, Londýn.

Již v 19. století se objasnila otázka vlákninového složení arabských papírů. Všichni tři autoři se shodli na lněných hadrech. Karabackův text ovšem objasňuje další zajímavosti ohledně výroby papíru v islámských zemích.

Nejstarší dochované papíry lze datovat do 2. století po *hijrah* (796 – 815). Nejprve používali Arabové pro psaní papyrové svitky, později pergamen. Vývoj byl tedy podobný jako v evropských zemích, ovšem Arabové se jako první dozvěděli o výrobě papírů od Číňanů. První zmínky o papíru pocházejí z r. 650, kdy se papír dostal jako obchodní artikl do Samarkandu. Rozšíření jeho užívání a především obchod s papírem je doložen r. 707, když Samarkand dobili Arabové a jistý Jusuf z rodiny Amru představil se naučil vyrábět papír ve městě Makka. Ve válečném sporu byli zajati na turecké straně čínští vojáci, kteří prozradili Arabům výrobu papíru. Ta se pak šířila po Arábii a Persii.

S jistotou lze říci, že první arabský papír byl vyroben podle čínské technologie v Khurāsānu. Papír ze Samarkandu, známý jako čínský papír, se brzy stal důležitým obchodním artiklem pro celé město. Papír se do té doby vyráběl pouze v Číně a když jeho výrobu dokonale zvládli Arabové, začala se rychle šířit po celé Evropě. Nejprve ho zanesli do Španělska (Xativa – nyní San Felipe 1144, Albarells 1193) a Itálie (Fabriano 1268).

Arabové na rozdíl od Číňanů používali již od prvopočátku lněné a konopné hadry. Poprvé použili lněné hadry zřejmě Peršané. Samarkandský papír byl na východních trzích považován za nejlepší po celý středověk; zvěsti o jeho kvalitě se šířili po celém západním světě. V 11. století kvalita i kvantita poklesly: prvenství nyní převzala syrská papírna v Tripolisu; egyptské papíry vynikaly zase jemností. Po celý středověk byl Samarkand středem výroby papíru (byl jemný, velmi tenký hedvábný; vyráběly se bílé i barvené papíry). Nejznámější centra výroby arabského papíru jsou Samarkand a jeho okolí, Bagdád (ještě ve 14. stol.), Tihāma (jihozápadní břeh Arábie), Jemen, Egypt, Sýrie, severní Afrika, Španělsko, Persie, Indie.

1.2. Výroba arabského papíru

Jak již bylo řečeno Arabové používali hlavně lněné hadry. Nejprve byly rozemlety na kaši. Wiesner objasnil způsob klížení papíru. K tomu byl použit pšeničný škrob, který byl používán nejen k samotnému klížení, ale také jako plnidlo papíru. Plnidlo zajistilo bělost papíru a klížení jeho odolnost pro psaní. Wiesner zjistil, že pro plnění byla použita škrobová zrna (nebo se uvádí sádra) a pro klížení pšeničný škrobový maz (v Palestině a částečně v Egyptě se používal škrob z kořene rostliny *Asphodelus*). Používal se také rýžový škrob, který se získával při vaření rýže (použitá voda se přecedila přes plátno).

Pak následovalo odlití listu papíru. Již od počátku používali rám protkaný síť (žíně z velblouda, koně nebo jaka; hedvábné, lněné, z trávy, v 17. století nahrazeny kovovými drátky). Někdy se vyráběl papír složený ze dvou tenkých listů slepených

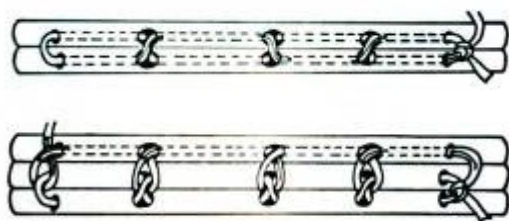
k sobě. Odlitý list papíru se buďto nechal zaschnout na sítu nebo byl sejmut a sušen na slunci zavěšený přes napnutý provaz, na kovových deskách, na zdi (dle provenience a zvyku). Pokud byl papír napnut na rovnou plochu, mohl se přitom také klížit škrobem (při vysychání nedochází ke kroucení). Klížit se mohlo také námokem celého listu do nádoby se škrobem. Když byl list suchý, přistoupilo se k leštění povrchu papíru. K tomu se používaly acháty, onyxy nebo oválné skleněné koule. Papír získal lesklý hladký povrch vhodný k psaní, lehce zprůhledněl a zpevnil se. Získal charakter podobný pergameni. Klížení a leštění prováděl papírník nebo prodejce papíru, zřídka pisař či iluminátor.

V arabských zemích se také často používali barvené listy papíru. Tak se zvýraznila např. důležitá část textu v knize. Barvy také určovaly téma, o kterém bylo v textu pojednáváno. Modrý odstín (indigo, kobaltová modř) značil truchlení nebo smutek, smrt, zřeknutí se Boha; v Persii se do modrého papíru zabalovaly léky; modrý šat znamenal zaslíbení se Bohu. Červená barva ve všech odstínech se vztahovala k radosti, slavnostem, veselí, přízni; také se stala barvou populace, chudiny; na červený papír se psaly žádosti, prosby a přání. Žlutá byla také populární (Arabové převzali barvení žlutou od Peršanů v 7. - 8. stol. Podle dokladů se dokonce i pergamen a papyrus barvil šafránem. Tato barva je spojena s láskou. Šedé, zelené a světle modré odstíny jsou méně časté.

1.3. Výroba arabské knižní vazby

Arabské knihy v době, kdy byl text psán ještě na pergamen nebo papyrus, měly formu svitku. S příchodem papíru se však začal používat typ kodexu. Oproti západnímu typu kodexu zde existuje poměrně dost odlišností.

Knižní blok byl šit hedvábnou nití řetízkovým stehem s absencí jakýchkoli vazů. Původ tohoto typu šití lze hledat na koptských vazbách, z nichž se vyvinul rovněž západní typ šití. Tedy blok je šit většinou na 2 zastavení řetízkového stehu (někdy 4) a 2 zapošívací stehy. Toto rozvržení se nalezneme dokonce i na knihách velkého formátu. Nejprve se sešijí 2 složky k sobě, pak se přidá třetí, která se přišívá ke druhé a tak postupně.

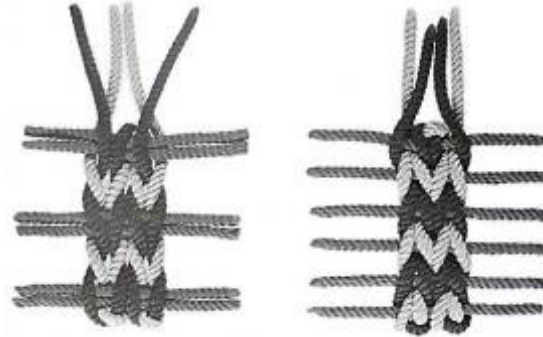
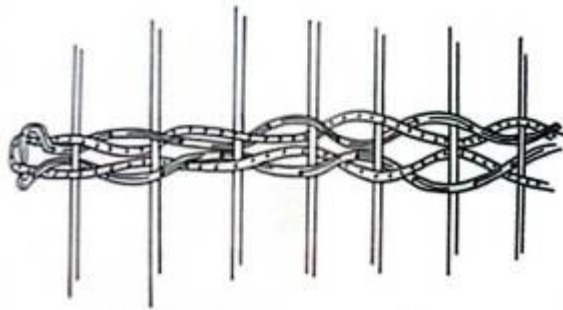
Arabské knihy mají vždy rovný hřbet. K šití se používaly hedvábné nitě, které jsou velmi tenké, ale pevné. Při jejich použití blok nenabývá ve hřbetě.

Hřbet byl poté zaklížen a přelepen plátnem.

Dalším krokem šití byla výroba kapitálku, který je v arabských zemích velmi dekorativní a lze ho nalézt i u velmi tenkých bloků (několik složek). Technika jeho výroby je v podstatě jednoduchá. Základ tvoří jádro (motouz, proužek kůže), které je nití přišito jednoduše ke bloku (tzv. primární kapitálek).

Tyto nitě tvoří jakousi osnovu pro samotný tkaný kapitálek.

Po zašití konců nití a zastřížení konců jádra je příprava knižního bloku kompletní a lze přistoupit k výrobě knižní vazby.

Samotné knižní desky byly připravovány samostatně. Vazbu tvoří přední a zadní deska, ke které je navíc připojena chlopeň, která chrání přední ořízku a zavírá se přes přední desku (pozor! Arabové mají obrácený směr písma; naše přední deska je tedy jejich zadní). Chlopeň tvoří zpravidla $\frac{1}{3}$ šířky desky, její hrot se kryje se středovou výzdobou desky. Nejčastěji byly desky lepenkové, příp. skaširované z několika listů papíru. Obecně lze však říci, že jsou tenké cca 1 – 2mm. Desky jsou stejného formátu jako knižní blok (tedy bez kant).

Většinou byla vazba celokožená s různým typem výzdoby: slepotisk, zlacení, prořezávaná filigránová výzdoba podkládaná textilem nebo papírem, lakovaná malba (perské specifikum viz. níže). Setkáváme se tu i polokoženými vazbami s mramorovým papírem, který se rovněž hojně vyskytuje na přideštích a předsádkách. Arabům vděčíme za zdokonalení této techniky (původ hledejme v Japonsku 11. a 12. století – *suminagashi*), která se u nich objevuje v 13. a 14. století jako *ebrū*. Dovedli ji k takové dokonalosti, že mramorováním byly zdobeny např. pouze okraje dopisních papírů (bohatou výzdobu obsahuje i jeden turecký rukopis ve sbírce NK ČR), vytvářeli naturalistické květinové motivy apod.

Připravené lepenkové desky byly potaženy podobně jako nasazovaná vazba. Vazba byla vyzdobena a poté byly desky nasazeny na blok, s nímž ho pojí pouze prodloužený přelep hřbetu a předsádka vylepená na přidešti.

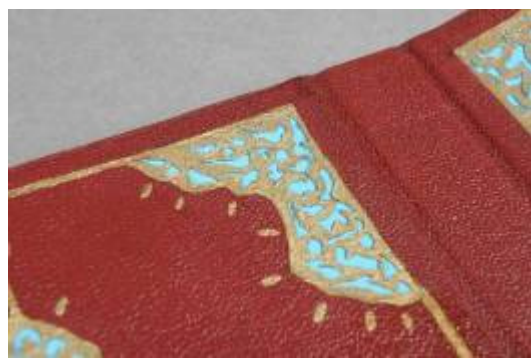
Dalším typem zdobení bylo prořezávání filigránové výzdoby do kůže či papíru, které se nachází většinou na přideštích knihy (výzdoba tak byla chráněna před vnějšími vlivy poškození). Vnitřní strana desek a chlopně byla vylepena do stejné úrovně s koženými záložkami. Celé přidešti bylo vylepeno slabou kůží, do které se vyřezal základní ornament (mandlový tvar a rohové ornamenty). Do připravených prohlubní se nalepil barevný papír nebo textil.

Do takto připraveného prostoru byly vyřezány z kůže nebo papíru filigránové ornamenty, které se vsadili přes barevnou plochu.

Na závěr se mohla celá výzdoba ještě doplnit zlatým inkoustem.

Dalším typem výzdoby (v tomto případě vrchní strany desek) je lakovaná malba, se kterou se setkáváme především na perských vazbách. Tato technika pochází opět z Číny, kde se lakoval malovaný dřevěný nábytek. Peršané tuto techniku přivedli k dokonalosti.

Spočívá v tom, že lepenkové desky (tato vazba má pouze dvě desky bez chlopně) jsou natřeny křídovým podkladem (používá se např. v deskové malbě), ten se zbrousí do hladké plochy. Natře se šelakem, který uzavře povrch pro malbu. Na hladkou plochu se pak maluje vodou rozpustnými barvami. Malba se může doplnit zlatou barvou. Hotová malba se opět přelakuje šelakem (při našich zkuškách jsme používali nebělený šelak rozpuštěný v ethanolu, celou plochu jsme pak ještě přelakovali bezbarvým malířským lakem, který dodal malbě vysoký lesk).

Použitá literatura:

Baker, Don. **Arab paper making**. The Paper Conservator 15 (1991).

Beaty, Katherine. **21th century remedies to 19th century repairs of an 18th century Koran: material analysis, treatment, and housing**. ANAGPIC 2005.

Clare, J. and F. Marsh. **A dry repair Method for Islamic manuscript leaves**. The Paper Conservator 4 (1979).

Fischer, B. **Sewing and end bands in Islamic technique**. Restaurator 7 (1986).

Haldane, Duncan. **Islamic bookbinding**. Victoria and Albert Museum, London (1983).

Jacobs, David and Barbara Rodgers. **Developments in the conservation of Islamic manuscripts at the India Office Library**. Restaurator 11 (1991).

Karabacek, Joseph von. **Arab paper**. Translated by Don Baker and Suzy Ditmar. London, Islington Books (1991).

Levey, M. **Medieval Arabic Bookmaking and its Relation to Early Chemistry and Pharmacology**. American Philosophical Society 52 (1962).

Ruzicka, Glen et al. **A Yemenite Taj – A Case History in Cooperative Book Conservation**. AIC Book and Paper Group Annual 15 (1996).

Smith, Martha. **The conservation of Islamic book pages**. AIC Book and Paper Group Annual 9 (1990).

Scott, Husby H. **Islamic book conservation.** AIC Book and Paper Group Annual 9 (1990).

Szirmai, J. A. **The archeology of Medieval Bookbinding.** Ashgate (1999).

2. Restaurování tureckého rukopisu XVIII A 199

Titul/autor: *Mirat swalim fi halk el-ewadim* (dle katalogu dostupného v ORST)

Datace: 1779

Rozměry: 215×155×27 mm

Popis vazby

Celokožená islámská vazba s chlopní (ze zadní desky přes přední), desky jsou zdobené slepotiskem (středový mandlový tvar a linky), žlutá přideščí, inkoustem popsaná dolní ořízka, dvoubarevné tkané kapitálky islámského typu (zelená a bílá nit).

Popis bloku

Rukopis černým a červeným inkoustem na leštěném ručním papíře. V přední části vložena složka menšího formátu (bez textu, 2 dvoulisty) a složka stejného formátu jako kniha (9 dvoulistů).

Popis poškození

Chybí přední deska, zadní deska je oddělená od bloku. poškozený je hřbet i hřbetních chlopně. Šití bloku je potřhané (polovina bloku se rozpadá), kapitálky jsou zachovány v torzálním stavu. Četné trhliny v přední a zadní části knihy, uvolněné a vytržené listy; zatekliny; biologická degradace (rybenky).

Popis prozatím provedeného restaurátorského zásahu

Knihy byla důkladně zdokumentována. Mechanicky očištěný knižní blok byl rozdělen na jednotlivé složky. Listy byly očíslovány. Při číslování byl zjištěn následující sled listů – 1. složka menšího formátu obsahuje 3 dvoulisty, 2. složka (jiný rukopis) má 9 dvoulistů, 3. složka – 1 dvoulist titulu a předsádky, 4.- 19. složka o 5 dvoulistech, 20. složka – 7 dvoulistů. První dvě složky byly do knihy vřazeny později.

V bloku bylo nalezeno množství různých filigránů (i s datací 1742). Většinou se jedná o evropské papíry. Pouze jeden dvoulist se svou charakteristikou odlišuje (filigrán tvoří 3 půlměsíce nad sebou).

Listy byly spraveny pomocí japonského a ručního papíru (speciálně upraven – přetřen škrobem a vyleštěn). Jako lepidlo byl použit pšeničný škrob; oprava byla na závěr vyleštěna knihařskou kostkou.

Natržená drážka chlopně byla opravena vytenčenou kůží. Doplněna byla rovněž záložka hřbetníku chlopně. Přední deska byla vyrobena z lepenky archivní kvality, která byla potažena novou usní stejné barvy jako originál. Ve hřbetě byla připojena k zadní desce.

Restaurování této knihy nebylo dokončeno; text knihy bude konzultován s odborníkem na staré turecké rukopisy, který nám objasní strukturu textu. Na základě jeho zjištění bude knižní blok sešit (patří vložená první složka k textu nebo se jedná o tematicky jiný text?).

3. Restaurování perského rukopisu XVIII B 113

Titul/autor: *Gulistán-e Sa'dí* (dle katalogu dostupného v ORST)

Datace: 1854

Rozměry: 262×175×18 mm

Popis vazby

Polokožená vazba s malovanými lakovanými deskami a příděštím (vodorozpustné barvy na křídovém podkladu) s květinovými motivy, lepenkové desky, kožený hřbet, zeleno-červený tkaný kapitálek.

Popis bloku

Rukopis černým na málo leštěném ručním papíře. Zrcadlo textu je rámováno několika rámečky (červený, černý, modrý, zlatý inkoust). Iluminovaný titul, četné figurální kvaše v textu.

Popis poškození

Knih má odřený hřbet a hlavice. Malba na deskách je popraskaná, úbytky na rozích a hranách. Iluminace degradují okolní listy papíru – hnědé skvrny.

Popis restaurátorského zásahu

Knížní blok byl mechanicky vyčištěn měkkou gumou a štětcem. Drobné trhliny byly spraveny japonským papírem a škrobem.

Malba na deskách byla vyčištěna destilovanou vodou a tampónkem. Odloupaný křídový podklad byl doplněn novým (šampaňská křída, želatinová voda) v několika tenkých vrstvách. Doplněná křída byla zalakována neběleným šelakovým lakem. pak následovala retuš akvarelovými barvami a zlatou barvou pro výtvarníky. Doplnky byly zalakovány opět šelakem. Celá malba byla na závěr přelakována malířským bezbarvým lakem, aby se zajistily krakely a celá malba sjednotila svůj povrch.

Celkový pohled na vazbu a detaily s doplněným křídovým podkladem.

Detaily rohů doretušovaných akvarelovými barvami.

Celkový pohled na dokončenou opravu zadní desky.

Celkový pohled na dokončenou opravu přední desky.

Opravené zadní příděští – celkový pohled.

Přední příděští – detail hrany desky.